



ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΤΟΥ 1907 ΚΑΙ ΤΟΥ 1915 ΣΤΗ ΝΑΞΟ

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

Όμοτ. Καθηγητής του Δημοκριτείου Παν/μίου Θράκης

Περίληψη: Πληροφορίες για την παρουσία ελλήνων προσφύγων στη Νάξο τό 1907 άντλῶ από μιὰ κατάσταση πού συνέταξαν οί έπιφορτισμένοι πρὸς τοῦτο ἄνθρωποι τῆς Κοινότητος Νάξου καί ἡ ὁποία περιέχει «τὰς ἐπινοικιασθείσας οἰκίας» στή Χώρα πού θά χρησιμοποιούνταν ὡς χῶροι προσωρινῆς κατοικίας γιά ἔλληνες πρόσφυγες ἐκείνου τοῦ ἔτους.

Περὶσσότερα στοιχεῖα ἀρύομαι ἀπὸ το Ἀρχεῖον Κοινότητος Νάξου γιά τούς Κατωπαναγιούσηδες πρόσφυγες τό 1915: Αναπαριστάνω τήν ἄφιξή τους στή Χώρα καί τίς δυσκολίες τῆς ἐκεῖ σύντομης (ὅπως φαίνεται) φιλοξενίας τους. Ἐπιπλέον, ἀναλύω τήν κοινωνική γεωγραφία τῶν συγκεκριμένων προσφύγων, βασιζόμενος στὸν Κατάλογο τῆς ἀπογραφῆς τους, καί συζητῶ τή βραχύβια παραμονή τους στό νησί.

Ἡ ἐργασία πλαισιώνεται μέ τό ἀπαραίτητο ἱστορικό περίγραμμα (τέλη 19^{ου} αἰ. - 1915).

Λέξεις-κλειδιά: Πρόσφυγες 1907, πρόσφυγες 1915, Νάξος, Χίος, Κάτω Παναγιά Ἐρυθραίας, Κάτω Παναγιά Κυλλήνης, Κατωπαναγιούσηδες, ὀθωμανικός ἐθνικισμός, Ἀγερσανί, Δ. Παλαιολόγος.

1. Εἰσαγωγικά

Ξεκινῶ μέ τή διαπίστωση ὅτι στήν Ἑλλάδα, ἐξ αἰτίας τῆς μεγαλύτερης καταστροφῆς πού ἔχει ὑποστεί τό ἐλληνικό ἔθνος ἀπὸ καταβολῆς του, τῆς Μικρασιατικῆς ἐννοῶ, δέν ἔχουμε ἀξιολογήσει ἐπαρκῶς τίς συνέπειες τῶν διωγμῶν πού ὑπέστη αὐτό κατά τήν περίοδο 1906-1918. Ἡ παροῦσα ἐργασία ἀποτελεῖ ἐλάχιστη συμβολή στήν ἐπιστημονική μελέτη αὐτῆς τῆς δραματικῆς γιά τόν Ἑλληνισμό περιόδου.

Ἡ ἄνοδος τῶν βαλκανικῶν ἐθνικισμῶν κατά τόν 19^ο αἰ. καταδείκνυε τό αὐτονόητο καί τό ἀναμενόμενο γιά τό ἐλληνικό ἔθνος: Ὅσοι ὁμοεθνεῖς δέν ἐντάσσονταν στό ἐλληνικό κράτος, ἀλλά παρέμεναν σέ ἕνα ἄλλο, καί δὴ ἐχθρικό, θά κινδύνευαν εἴτε μέ ἐκδίωξη, εἴτε μέ ἐξόντωση.¹

Οἱ πρῶτοι ἔλληνες πού ὑπέστησαν τίς συνέπειες τῶν παραπάνω καί εἰσῆλθαν καταδιωγμένοι κατά κύματα στά ἐλληνικά ἐδάφη (τουλάχιστον 33.000), ἐξ αἰτίας τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα, ἦταν αὐτοί τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας καί τῆς Βουλγαρίας, τό

¹ Βλ. ἐνδεικτικά Ἀγγ. Συρίγος, Εὐάνθ. Χατζηβασιλείου, *Μικρασιατική Καταστροφή. 50 ἐρωτήματα καί ἀπαντήσεις*, Πατάκης, Ἀθήνα 2022, 35.



1906.² Ἀγχίαλος, Φιλιππούπολη, Βάρνα, Πύργος, Σωζόπολη, μακρὺς ὁ κατάλογος... Οἱ ἐκδιωχθέντες ἀπὸ τὰ παραπάνω ἐδάφη ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἀθήνα, τὴ Χαλκίδα, τὴν Κόρινθο, στὶς Σπέτσες, στὸν Βόλο (πάμπολλοι³), στὸν Πειραιά, κ.ἄ.

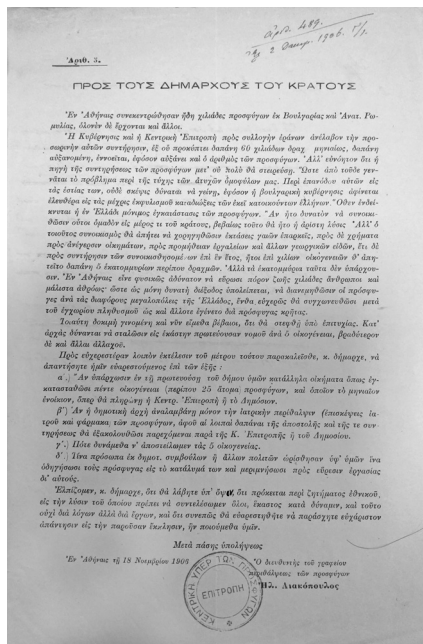
Κατατοπιστικὴ ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν προσφύγων τοῦ 1907 κρίνω πὼς εἶναι ἡ ἐγκύκλιος τοῦ ὑπέγραψε στὶς 16 Νοεμβρίου 1906 καὶ ἀπέστειλε πρὸς τοὺς Δημάρχους τοῦ Κράτους ὁ Ἡλιάς Λιακόπουλος, Δ/ντὴς τοῦ Γραφείου Περιθάλψεως τῶν Προσφύγων, τὸ ὁποῖο εἶχε συστήσει τὸ προηγούμενο ἔτος (1906) ἡ Κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη (βλ. ἐδῶ Ἐγγραφο 1, ἀπὸ τὸ Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Νάξου). Ἐλήφθη ἀπὸ τὴ γραμματεία τῆς Δημαρχίας Νάξου (μέ ἀριθμ. πρωτοκόλλου 489) τὴν 2^α Δεκεμβρίου 1906. Ἡ «ἀνάγνωσή» τῆς εἶναι, ὄντως, πολὺ ἐνδιαφέρουσα:

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΔΗΜΑΡΧΟΥΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Ἐν Ἀθήναις συνεκεντρώθησαν ἤδη χιλιάδες προσφύγων ἐκ Βουλγαρίας καὶ Ἀνατ. Ρωμυλίας, ὁλονὲν δὲ ἔρχονται καὶ ἄλλοι.

Ἡ Κυβέρνησις καὶ ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ πρὸς συλλογὴν ἐράνων ἀνέλαβον τὴν προσωρινὴν αὐτῶν συντήρησιν, ἐξ οὗ προκύπτει δαπάνη 60 χιλιάδων δραχ. μηνιαίως, δαπάνη αὐξανομένη, ἐννοεῖται, ἐφ' ὅσον αὐξάνει καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν προσφύγων. Ἀλλ'

εὐνόητον ὅτι ἡ πηγὴ τῆς συντηρήσεως τῶν προσφύγων μετ' οὐ πολὺ θὰ στειρεύσῃ. Ὡστε ἀπὸ τοῦδε γεννᾶται τὸ πρόβλημα περὶ τῆς τύχης τῶν ἀτυχῶν ὁμοφύλων μας. Περὶ ἐπανόδου αὐτῶν εἰς τὰς ἐστίαις των, οὐδὲ σκέψις δύναται νὰ γείνη, ἐφ' ὅσον ἡ βουλγαρικὴ κυβερνήσις ἀφίεται ἐλευθερά εἰς τὰς μέχρι ἐκφυλισμοῦ καταδιώξεις τῶν ἐκεῖ κατοικούντων Ἑλλήνων. Ὅθεν ἐνδείκνυται ἡ ἐν Ἑλλάδι μόνιμος ἐγκατάστασις τῶν προσφύγων. Ἄν ἦτο δυνατόν νὰ συνοικισθῶσιν οὗτοι ὁμαδὸν εἰς μέρος τι τοῦ Κράτους, βεβαίως τοῦτο θὰ ἦτο ἡ ἀρίστη λύσις. Ἀλλ' ὁ τοιοῦτος συνοικισμὸς θὰ ἀπῆτει νὰ χορηγηθῶσιν ἐκτάσεις γαιῶν ἐπαρκεῖς, πρὸς δὲ χρήματα πρὸς ἀνέγερσιν οἰκημάτων, πρὸς προμήθειαν ἐργαλείων καὶ ἄλλων γεωργικῶν εἰδῶν, ἔτι δὲ πρὸς συντήρησιν τῶν συνοικισθησομένων ἐπὶ ἓν ἔτος, ἥτοι ἐπὶ χιλίων οἰκογενειῶν θ' ἀπῆτειτο δαπάνη 5 ἑκατομμυρίων περίπου δραχμῶν. Ἀλλὰ τὰ ἑκατομμύρια ταῦτα δὲν ὑπάρχουσιν. Ἐν Ἀθήναις εἶνε φυσικῶς ἀδύνατον νὰ εὗρωσι πόρον ζωῆς χιλιάδες ἄνθρωποι καὶ μάλιστα ἀθρό-



Ἐγγραφο 1

² Πρβλ. Ν. Ἀνδριώτης, *Πρόσφυγες στὴν Ἑλλάδα, 1821-1940. Ἀφιξη, περιθαλψη, ἀποκατάσταση*, Ἰδρυμα τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 2020, 51.

³ Πρβλ. Κ. Ζησόπουλος, *Οἱ πρόσφυγες τῆς Ανατολικῆς Ρωμυλίας στὴ Θεσσαλία, Ἐξωραϊστικὴ-Μορφωτικὴ Λέσχη Φιλιππούπολης, Λάρισα 2006*, 29-31.



ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΤΟΥ 1907 ΚΑΙ ΤΟΥ 1915 ΣΤΗ ΝΑΞΟ

ως· ὥστε ὡς μόνη δυνατὴ διέξοδος ὑπολείπεται νὰ διανεμηθῶσιν οἱ πρόσφυγες ἀνὰ τὰς διαφόρους μεγαλοπόλεις τῆς Ἑλλάδος, ἐνθα εὐχερῶς θὰ συγχωνευθῶσι μετὰ τοῦ ἐγχωρίου πληθυσμοῦ ὡς καὶ ἄλλοτε ἐγένετο διὰ πρόσφυγας Κρήτας.

Τοιαύτη δοκιμὴ γενομένη καὶ νῦν εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι θὰ στεφθῇ ὑπὸ ἐπιτυχίας. Κατ' ἀρχὰς δύνανται νὰ σταλῶσιν εἰς ἐκάστην πρωτεύουσαν νομοῦ ἀνὰ 5 οἰκογένειαι, βραδύτερον δὲ καὶ ἄλλαι ἀλλαχοῦ.

Πρὸς εὐχερεστέραν λοιπὸν ἐκτέλεσιν τοῦ μέτρου τούτου παρακαλεῖσθε, κ. δήμαρχε, νὰ ἀπαντήσετε ἡμῖν εὐαρεστούμενος ἐπὶ τῶν ἐξῆς:

α. Ἄν ὑπάρχωσιν ἐν τῇ πρωτεύουσῃ τοῦ δήμου ὑμῶν κατάλληλα οἰκήματα, ὅπως ἐγκατασταθῶσι πέντε οἰκογένειαι (περίπου 25 ἄτομα) προσφύγων, καὶ ποῖον τὸ μνηναιῶν ἐνοίκιον, ὅπερ θὰ πληρῶνῃ ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ ἢ τὸ Δημόσιον.

β. Ἄν ἡ δημοτικὴ ἀρχὴ ἀναλαμβάνῃ μόνον τὴν ἱατρικὴν περίθαλψιν (ἐπισκέψεις ἱατροῦ καὶ φάρμακα) τῶν προσφύγων, ἀφοῦ αἱ λοιπαὶ δαπάναι τῆς ἀποστολῆς καὶ τῆς τε συντηρήσεως θὰ ἐξακολουθῶσι παρεχόμεναι παρὰ τῆς Κ(εντρικῆς) Ἐπιτροπῆς ἢ τοῦ Δημοσίου.

γ. Πότε δυνάμεθα νὰ ἀποστείλωμεν τὰς πέντε οἰκογενείας;

δ. Τίνα πρόσωπα ἐκ δημοτ. Συμβούλων ἢ ἄλλων πολιτῶν ὠρίσθησαν ὑφ' ὑμῶν ἵνα ὁδηγήσωσι τοὺς πρόσφυγας εἰς τὰ καταλύματά των καὶ μεριμνήσωσι πρὸς εὔρεσιν ἐργασίας δι' αὐτούς.

Ἐλπίζομεν, κ. δήμαρχε, ὅτι θὰ λάβητε ὑπ' ὄψιν, ὅτι πρόκειται περὶ ζητήματος ἐθνικοῦ, εἰς τὴν λύσιν τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ συντελέσωμεν ὅλοι, ἕκαστος κατὰ δύναμιν, καὶ τοῦτο οὐχὶ διὰ λόγων, ἀλλὰ διὰ ἔργων, καὶ ὅτι συνεπῶς θὰ εὐαρεστηθῇτε νὰ παρὰσχητε εὐχάριστον ἀπάντησιν εἰς τὴν παροῦσαν ἐκκλήσιν, ἣν ποιούμεθα ἡμῖν.

2. Οἱ πρόσφυγες τοῦ 1907 στὴ Νάξο

Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Δήμαρχος τῆς Χώρας «παρέσχεν εὐχάριστον ἀπάντησιν» στὴν ἐκκλήσιν τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς συλλογὴν ἐράνων ὑπὲρ τῶν προσφύγων. Ὅμως, τὸ μοναδικό στοιχεῖο πού διαθέτουμε γιὰ τοὺς ἑλληνες πρόσφυγες στὴ Νάξο τὸ 1907 εἶναι μία κατάστασις μὲ «τὰς ἐπινεικισθείσας οἰκίας» στὴ Χώρα, οἱ ὁποῖες θὰ ἐχρησιμοποιοῦνταν ὡς χώροι κατοικίας τους. Τὸ Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Νάξου, ἐνῶ μᾶς καταλείπει σαφέστατη μαρτυρία ὅτι ἐγκαταστάθηκαν στό νησί ἑλληνες πρόσφυγες, ἐν τούτοις οὐδέν περὶ τῆς ἐγκαταστάσεως, τῆς περιθάλψεώς τους ἢ περὶ τῆς μετέπειτα τύχης τους στοιχεῖο μᾶς ἀποκαλύπτει. Οὐτε, ἐννοεῖται, ὁ τοπικὸς Τύπος, οὔτε ἄλλη δευτερογενὴς βιβλιογραφικὴ πηγή.

Τὸ ἀρχικὸ ἐρέθισμα γιὰ τὴν ἐνασχόλησή μου μὲ τὸ θέμα τὸ προξένησε (πρὸ πολλοῦ) ἡ ἐφημερίδα *Αἰγαῖον*, ἕνα δημοσίευσμά της τῆς 14^{ης} Ἰουλίου 1907. Ἀναφέρεται στίς πληροφορίες πού εἶχε ὁ ἐκδότης της Γεώργιος Βυρίνης γιὰ τίς σκληρὲς συνθήκες βίου καὶ ἐργασίας πού βίωναν οἱ ἐγκατεστημένοι στὴ γειτονικὴ Σαντορήνῃ πρόσφυγες (γενικῶς), οἱ ἐργαζόμενοι μὲ «πεντήκοντα λεπτὰ τὴν ἡμέραν». Ἀλλὰ ἐπειδὴ καὶ ἐκεῖ ἐπλεόνασαν, ἄρχισαν νὰ ἐπιζητοῦν ἐργασία σὲ ἄλλα νησιά. Οἱ ἐπόμενες σκέψεις τοῦ ἐκδότη ἀποτυπώνουν τὴν ἀλήθειαν τῶν πραγμάτων, ὅσον ἀφορᾷ τουλάχιστον στὴν ἀμοιβαία σχέση πού συνδέει τοὺς ἐκάστοτε ξενίζοντες (τὸ ἰσχυρὸ *Ἐμεῖς*) καὶ τοὺς ξενιζομένους (τὸ ἀνίσχυρο *Οἱ Ἄλλοι*): «Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο, ἂν ἡ Κυβέρνησις ἔστελλε καὶ εἰς τὴν ἡμετέραν νῆσον ἀριθμὸν τινα ἐξ αὐτῶν, ἵνα καὶ ἡμεῖς αὐτοῖς φανῶμεν χρήσιμοι καὶ ἐκεῖνοι διὰ τῆς ἐργασίας των τῆς ἐντίμου, μᾶς ἀπαλλάξωσι τῆς ἀπληστίας καὶ τῆς κακομοιριᾶς



τῶν ἡμετέρων ἐργατῶν καὶ καλλιεργητῶν».⁴ Καὶ ἀπέστειλε τελικά.

Ἡ κατάσταση στὴν ὁποία ἀναφέρθηκα παρουσιάζει «τὰς ἐπινοικιασθείσας οἰκίας» στὴ Χώρα πού θά ἐχρησιμοποιούνταν ὡς χώροι κατοικίας γιὰ τοὺς πρόσφυγες. Πέντε «ἐπώνυμοι / ἐπώνυμες» Ναξιῶτες καὶ Ναξιῶτισσες προσέφεραν, ἔναντι ἐνοικίου, 21 δωμάτια, ἱκανά νὰ φιλοξενήσουν 115 ἄτομα. Ἦταν, ἄραγε, τὰ ἀπαιτούμενα πρὸς κάλυψη τῶν ἀναγκῶν ἰσάριθμων προσφύγων πού ἀπεστάλησαν στὴ Χώρα; Ἡ παρουσιάζουν ἀπλῶς μιὰ δυνητικὴ κατάσταση; Ὅτι, δηλαδή, οἱ Χωραῖτες διαθέτουν αὐτόν τόν συγκεκριμένο ἀριθμὸ δωματίων, ἄρα, ἄς ἀποφασίσει ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ἀποστολὴ ἀναλόγου ἀριθμοῦ προσφύγων. Θυμίζω ὅμως ὅτι στὴν παραπάνω ἐγκύκλιό της γίνεται λόγος γιὰ πέντε οἰκογένειες (περίπου 25 ἄτομα) πού θά ἐγκαθίσταντο στὶς πόλεις.

Ἡ ἀνάλυση τῶν στοιχείων τοῦ ἀμέσως ἐπομένου πίνακα μᾶς δίδει τὰ ἐξῆς στοιχεῖα: Ἡ συνολικὴ ἐπιβάρυνση ἀνά μῆνα ἀνερχόταν στό ποσόν τῶν 81,50 δραχμῶν, χρήματα τὰ ὁποῖα θά κατέβαλε ἡ παραπάνω Ἐπιτροπὴ. Ἡ κατ' ἄτομον μηνιαία χρέωση ἔφθανε τίς 0,75 δραχμές!

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΕΠΙΝΟΙΚΙΑΣΘΕΙΣΩΝ ΟΙΚΙΩΝ ΠΡΟΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ⁵

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΝΟΙΚΙΑΣΤΟΥ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΔΩΜΑΤΙΩΝ	ΧΩΡΗΤΙΚΟΤΗΣ ΕΙΣ ΑΤΟΜΑ	ΤΙΜΗ ΕΝΟΙΚΙΟΥ
Ἰωάννης Στυλ. Μαϊτὸς	3	15	10,50
Γεώργ. Ἀντ. Μαυρομάτης	3	25	17,50
Κυριακὴ Παλαιολόγου	4	20	14,50
Γεώργ. Ἰουστινιανὸς	4	20	14,50
Νικ. Μπαζαῖος	7	35	24,50
ΣΥΝΟΛΑ	21	115	81,50

3. Οἱ πρόσφυγες τοῦ 1915

Γράφει στό ἔγγραφό του πρὸς τόν «Δήμαρχο»⁶ Νάξου Δ. Παλαιολόγο ὁ Νομάρχης Χίου στὶς 29 Σεπτεμβρίου 1915 (ἀριθμ. πρωτ. 5314):

«Συμφώνως τῇ ὑπ' ἀριθμ. 29756 διαταγῇ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Ὑπουργοῦ περὶ ἀραιώσεως τῶν ἐνταῦθα προσφύγων καὶ ἐγκαταστάσεως αὐτῶν εἰς διαφόρους νομοὺς ἢ δήμους τῆς τε Παλαιᾶς καὶ Νέας Ἑλλάδος καὶ κατ' ἐκλογὴν αὐτῶν τούτων τῶν μετατοπιζομένων λαμβάνομεν τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσωμεν ὑμῖν ὅτι ἀναχωροῦσι σήμερον δι' ἰστιφόρου πρὸς ἐγκατάστασιν εἰς τὸν ἡμέτερον Δῆμον 9 οἰκογένειαι γεωργικαὶ ἐν ὧν ἄτομα 36. Ἐπειδὴ ἡ μετατόπισις αὕτη εἶνε ἐπιβεβλημένη πρὸς αὐτὸ τὸ συμφέρον τοῦ Δημοσίου ἀφ' ἑνός καὶ πρὸς ἀνακούφισιν καὶ παροχὴν ἐργασίας εἰς τὰ θύματα ταῦτα τῆς Τουρκικῆς θηριωδίας, παρακαλοῦμεν ὑμᾶς ὅπως μεριμνήσετε καὶ συστήσετε εἰς τοὺς

⁴ Αἰγῆιον, φ. 260 (14.7.1907), 1-2. Οἱ τελευταῖες του γραμμὲς ἀποτελοῦν μνημεῖον γιὰ τὴ διαχρονικὴ μελέτη (τουλάχιστον) τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἐργατικοῦ κόσμου στὴν Ἑλλάδα...

⁵ Ι.Α.Ν., Ἀρχεῖον Κοινότητος Νάξου, φ. 111, ἔγγραφο τοῦ ἔτους 1907.

⁶ Φυσικά, ὁ κύριος Νομάρχης σφάλλει ἐδῶ, διότι δὲν υφίσταται Δῆμος, ἀλλὰ Κοινότης Νάξιων. Πρβλ. ἐνδεικτικὰ Λ. Ν. Θεόφιλος, «Ναξιῶν διοίκησις καὶ αὐτοδιοίκησις», στὸν τόμο Μ. Γ. Σέρρης, Στέφ. Ψαρρᾶς (ἐπιμ.), Νάξος. Ἀρμενίζοντας στό χρόνο, Δῆμος Νάξου, Ἀθήνα 2006, 439.



ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΤΟΥ 1907 ΚΑΙ ΤΟΥ 1915 ΣΤΗ ΝΑΞΟ

κατοίκους τοῦ ὕφ' ὑμᾶς Δήμου ἢ καὶ ἄλλων γειτονικῶν μερῶν ὅπως παρασχεθῇ ἡ δέουσα ὑποστήριξις καὶ παροχὴ ἐργασίας, ἀφοῦ ἄλλως τε ὁ Δήμος ἡμῶν κατὰ τὴν ὁμολογίαν καὶ τὰς πληροφορίες ἃς ἔχουσιν οἱ ἀναχωροῦντες ἔχει ἀνάγκην γεωργικῶν χειρῶν».⁷

Ἡ παραπάνω ἐπιστολὴ ἐλήφθη ἀπὸ τὴν Κοινότητα τῶν Ναξίων στίς 2 Ὀκτωβρίου 1915, μετὰ δηλαδή ἀπὸ τρεῖς ἡμέρες, ὅσες χρειάσθηκαν οἱ πρόσφυγες νὰ διαπλεύσουν τὸ Αἰγαῖο καὶ νὰ φθάσουν στὴ νέα τους πατρίδα. Μετὰ τὴν παρέλευση 10ημέρου ὁ Πρόεδρος τῆς ἀπέστειλε πρὸς τὴν Νομαρχία Χίου τὴν ἐπομένη ἐπιστολή:

Πρὸς τὴν Β. Νομαρχίαν Χίου

«Περὶ προσφύγων»

«Συμφώνως τῇ ἔναντι ὑμετέρᾳ Διαταγῇ ἀπεβιβάσθησαν ἐνταῦθα τὴν 2^{αν} ἰδίου μηνὸς καὶ ἔτους μόνον 34 ἄτομα.⁸

Ἀναφέρομεν δ' ὑμῖν ὅτι ἐνταῦθα ὑπάρχει ἱκανὸς ἀριθμὸς ἐξορίστων Βουλγαρομακεδόνων καὶ ἄλλων, ὅμως δυσανάλογος πρὸς τὴν πόλιν μας. Οὐχ ἦττον καταβάλλομεν πᾶσαν μερίμναν, ἵνα κατὰ τὸ δυνατόν παρασχεθῇ αὐτοῖς ἐργασία, [καὶ] μὴ μόνον ὅτι διατρέχομεν τὴν ἄγονον τῆς νήσου ἐποχὴν, ἤρξατο ἤδη παρεχομένη αὐτοῖς τοιαύτη.

Τὴν ἄφιξιν αὐτῶν ἀναφέρομεν ὑπὸ ταυτάριθμον διὰ τῆς προϊσταμένης ἡμῶν ἀρχῆς πρὸς τὸ Στὸν ὑπουργεῖον τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ὅτι τὸ σχετικὸν ἐπίδομα περιθάλψεως τοῖς καθυστερεῖται ἀπὸ τῆς 29^{ης} Αὐγούστου.

Μέχρι σήμερον οὐδεμίαν ἐλάβομεν σχετικὴν Διαταγὴν εἰς ἀπάντησιν. Συντηροῦμεν αὐτοὺς δι' ἐράνων, παρ' ὅλην τὴν ἐκ τῆς καταστάσεως οἰκονομικὴν καχεξίαν τῆς Κοινότητος ἡμῶν καὶ παρακαλοῦμεν ὅπως εὐαρεστούμενη ἡ Β. Νομαρχία Χίου ἐνεργήσῃ τὰ δέοντα παρὰ τῷ σεβαστῷ ὑπουργείῳ, διὰ τὴν ταχύτεραν ἀποστολὴν τῆς περιθάλψεως αὐτῶν, τουλάχιστον μέχρι ἐξευρέσεως ἐπαρκoῦς πρὸς συντήρησιν των ἐργασίας».⁹

Πράγματι, μὲ ταυτάριθμη ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Βασιλικὴν Νομαρχίαν Κυκλάδων (μὲ θέμα: «Περὶ προσφύγων Μικρασιατῶν») ἡ Κοινότητα Ναξίων ἐπανέλαβε ὅλα ὅσα διαμήνυσε πρὸς τὴν ἀντίστοιχὴ τῆς Χίου.

3.1. Παρατηρήσεις στό ἔγγραφο τοῦ Νομάρχου Χίου

1. Ὁ Νομάρχης Χίου γνωστοποιεῖ ἀπλῶς στόν Πρόεδρο τῆς Κοινότητος Νάξου τὴν ὑπ' ἀριθμ. 29756 διαταγὴ τοῦ Ὑπουργοῦ Ἐσωτερικῶν (τοῦ Δημ. Γούναρη, δηλαδή¹⁰) σχετικὴ μὲ τὴν ἀναχώρησιν ἀπὸ τῆς Χίου γιὰ τὴ Νάξο τῶν ἐννέα προσφυγικῶν οἰκογενειῶν. Ἡ μετοικεσία τους παρουσιάζεται «ἐπιβεβλημένη», τόσον γιὰ τὸ ἐθνικὸν συμφέρον, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀνακούφισιν καὶ τὴν περίθαλψιν τῶν θυμάτων τοῦ ὀθωμανικοῦ φανατισμοῦ.

2. Ὁ Πρόεδρος τῆς Κοινότητος ὀφείλει νὰ μεριμνήσῃ γιὰ τὴν παροχὴ τῆς δέουσας ὑποστήριξης ὅσον ἀφορᾷ στόν ἴδιον, ὡς πολιτικὸ πρόσωπο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀνέυρεσιν ἐργασίας σέ ὅσους πρόσφυγες δύνανται νὰ ἐργασθοῦν, συστήνων στοὺς κατοίκους τῆς Χώρας καὶ τῶν γειτονικῶν τῆς χωριῶν νὰ τοὺς συνδράμουν παντοιοτρόπως.

⁷ Ι.Α.Ν., Ἀρχεῖον Κοινότητος Νάξου, φ. 111, ἔγγραφο τοῦ ἔτους 1915. Βλ. ἔγγραφο 2.

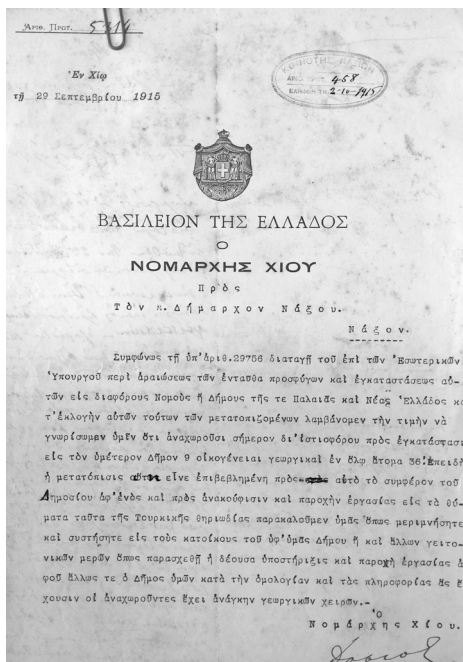
⁸ Τελικὰ 35, ἕνα μωρὸ δὲν φερόταν ἐγγεγραμμένον στό βιβλιάριον τοῦ πατέρα του.

⁹ Ι.Α.Ν., Ἀρχεῖον Κοινότητος Νάξου, φ. 111, ἔγγραφο τοῦ ἔτους 1915, μὲ ἀριθμ. πρωτ. 458/1915, τῆς 12^{ης} Ὀκτωβρίου. Βλ. ἔγγραφο 3.

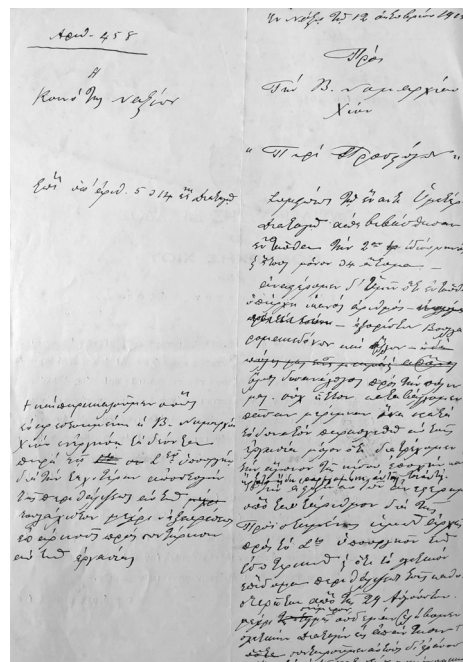
¹⁰ Στίς 24 Σεπτεμβρίου οἱ Ράλλης, Θεοτόκης, Δραγούμης καὶ Γούναρης (μὲ τὴν προσθήκην ἀξιωματικῶν) σχημάτισαν νέα (ἀντιβενιζελικὴ) κυβέρνησιν. Πρωθυπουργός, κατ' ἀνάθεσιν, ὁ Ἄλ. Ζαΐμης.



ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ



Έγγραφο 2



Έγγραφο 3

3. Οί πρόσφυγες είχαν λόγο στην επιλογή της τότε πολιτικής ήγεςίας να μεταφερθούν στη Νάξο. Τό έγγραφο είναι σαφές: «Καί κατ' έκλογήν αὐτῶν τούτων τῶν μετατοπιζομένων». Κρίνω πῶς ἡ ἐπιλογή τους ἀποτελεῖ τιμὴ γιὰ τό νησί. Εἶχαν συγκεντρώσει τίς σχετικές πληροφορίες γι' αὐτό, κυρίως γιὰ τὴν ἀνάγκη ἱκανοῦ ἀριθμοῦ ἐργατικῶν χειρῶν, ἰδίως γεωργῶν. Πέντε ἀρχηγέτες τῶν ἐννέα οἰκογενειῶν δήλωσαν ἀμπελουργοὶ καὶ δύο γεωργοί, ἄρα, εἰς συνέχειαν τῆς παραπάνω παρατήρησης, κάλλιστα οἱ οἰκογένειές τους θὰ μπορούσαν νά ἀπασχοληθοῦν κατὰ τὴν περίοδο πού θὰ «εἶχαν ἀνοίξει» οἱ σχετικές ἀγροτικές ἐνασχολήσεις στό νησί.

3.2. Παρατηρήσεις καὶ σχόλια στό έγγραφο τοῦ Προέδρου τῆς Κοινότητος Χώρας

1. Ἀπολύτως δικαιολογημένη θεωρῶ τὴν παράθεση τῶν δυσκολιῶν πού ἀντιμετωπίζουν κατ' ἐκείνην τὴν περίοδο ἡ Χώρα καὶ τὰ ὁμορὰ της (γεωργικά) χωριά, γιατί αὐτὰ κυρίως ἀνέλαβαν τό μέγιστο βάρος νά συνδράμουν τὴν προσφυγιά. Καί τώρα καί τό 1922 κ.έ. (Πρόκειται γιὰ μιὰ παρατήρηση πού δέν ἔχει θαρρῶ τονισθεῖ). Κρίνω πῶς αὐτές οἱ δυσκολίες προβάλλονται (καί δὴ στήν ἀρχή τοῦ ἐγγράφου) γιὰ νά μετριασθεῖ ἡ ἐξ ἀνάγκης, ἡ ἐκ τῶν συνθηκῶν ὀφειλομένη ἐπικουρία τῶν ξεριζωμένων. Τὴν ὀφειλομένη ἐπικουρία δυσχεραίνουν δύο πολύ σημαντικές ἱστορικές συγκυρίες, ἡ μία ἀπὸ αὐτές τυγχάνει ἄγνωστη στή ναξιακὴ βιβλιογραφία:¹¹ Ἀναφέρομαι στήν παρουσία, μετὰ τό 1914, δεκάδων «Βουλγαρομακεδόνων» (ἔτσι προσδιορίζονται στά ἔγγραφα) ἐξορίστων στό

¹¹ Ἀσχολοῦμαι ἤδη μέ τὴν παρουσίαση τοῦ θέματος.



ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΤΟΥ 1907 ΚΑΙ ΤΟΥ 1915 ΣΤΗ ΝΑΞΟ

νησί, υπέρ των 100 από την πρώτη δική μου έρευνα στο *Ιστορικό Αρχείο Νάξου*. Τό άλλο ζήτημα είναι ή δυσμενής συγκυρία της εγκαταστάσεως των προσφύγων, κατά μήνα δηλαδή και έποχή «*άγονον*», όπως διαβάζουμε στην απάντηση του Προέδρου, άφου, όντως, κατ' εκείνον τόν μήνα οι γεωργικές εργασίες ήταν ανέκαθεν έλάχιστες στο νησί. Τήν οικονομική καχεξία της Κοινότητας και τήν έλλειψη εργασίας αντικαθιστούν οι έρα- νοι μεταξύ των κατοίκων της Χώρας, ίσως και των χωριών του νησιού.

2. Τό *έπίδομα περιθάλψεως* που θά ανακούφιζε τούς πρόσφυγες δέν έχει έπιδιοθεί ακόμη, τούς καθυστερείται από τήν 29^η Αυγούστου και οι είσφορές από τούς έράνους δέν έξαρκούσαν όπως φαίνεται. Γι' αυτό ο Πρόεδρος Δημ. Παλαιολόγος παρακαλεί τήν *Βασιλικήν Νομαρχίαν Χίου* νά μεριμνήσει άρμοδίως για τήν (τό συντομότερον δυ- νατόν) *έπίδοσή* του.

[όνοματεπώνυμον]	άτομα	[χωρίς ένδειξη]	Όκτ. 25	Νοέμβρ. 9
Μανές Κωνστ.	2	3,55	3	
Μορφομπ+++	1	1,45	1,50	
Τζιώτης Δημ.	4	5	4,50	
Τζιώτης Νικολ.	3	4,60	3,75	
Χορεψιμάς Κρίτων	4	5	4,50	
Κλειδάς Χρήστος	5	6,70		
Κατερινίτση χήρα	1	2,10		
Σκορδιαλός Δημ.	4	6,70		
Ψαραδάκης Νικόλαος	2	3,55		
Τσότρας Ιωάννης	2	3,55		
Γαλανός Σταμ.	4	7,35		
Μακαρόνας Γεώργιος	1	1,45	1,50	
		51,00	21,75 ¹²	
			4 ^η Όκτωβρίου 1915	

Ό προηγούμενος πίνακας (μετεγγραφή του έπομένου έδω έγγραφου 4) «*άπαιτεί*» άποκρυπτογράφηση, καθ' όσον δέν αναφέρει κάποιο στοιχείο δηλωτικό της ταυτότητάς του. Εικάζω πως είναι πανομοιότυπο αυτό που παρουσιάσθηκε στην άρχή αυτής της εργασίας και αναφερόταν στίς ένοικιασθείσες τό 1907 κατοικίες και τά ένοικιά τους. Οι άρμόδιοι, ήδη από τήν έπομένη της άφίξεως των προσφύγων, φαίνεται πως καταστρώ- νουν τά σχέδια της στεγάσεώς τους και ύπολογίζουν τό κόστος της. Τό συνολικό μηνιαίο κόστος ήταν 51 δραχμές για τά δώδεκα (;) δωμάτια που ένοικιάσθηκαν (;) ή που κρίνουν ως άναγκαία για νά καλύψουν τίς συγκεκριμένες άνάγκες. Τό κόστος του ένοικίου κυ-

¹² Τό άθροισμα είναι λανθασμένο. Τό όρθόν είναι 18,75. Βλ. και έγγραφο 4.



1	Κατ.	2	3.55
2	Μορφωμ.	1	1.45
3	Γραμ.	4	5.50
4	Γραμ.	3	4.60
5	Χρυσ.	4	5.50
6	Χρυσ.	5	6.20
7	Καθολ.	1	2.10
8	Καθολ.	4	6.80
9	Καθολ.	2	3.55
10	Καθολ.	2	3.55
11	Καθολ.	3	8.50
12	Καθολ.	1	1.45
		51.00	4.7.1915

Έγγραφο 4

μαινόταν αναλόγως της εκτάσεως του χώρου καθενός από αυτά: Ένα μικρό δωμάτιο, ίκανό να στεγάσει ένα άτομο κόστιζε τό 1915 περί τις 1,5 δραχμές, ένα άλλο ευρύτερο, των πέντε ατόμων 6,70 δραχμές. Άδυνατώ να έρμηνεύσω τή (χωρίς ένδειξη) μεσαία στήλη του πίνακα. Πιθανώς ή κενή στήλη με τήν ένδειξη-κεφαλίδα Νοέμβρ.(ιος) 9 σημαίνει ότι θά συμπληρωθεί τήν ήμερομηνία αυτήν, έντός 15 δηλαδή ήμερών (τόση είναι ή διαφορά από τήν προηγούμενη 25 Οκτωβρίου). Άρα, οι άναφερόμενες στόν πίνακα τιμές αφορούν σέ 15νθήμερο;

Οί έρανοι πού διεξήγαγε ή Κοινότητα Χώρας θά ήταν φαντάζομαι σέ είδη πρώτης άνάγκης καί σέ χρήματα. Φιλανθρωπικός σύλλογος κατ' εκείνην τήν περίοδο δέν ύφίσταται, ή Φιλόπτωχος Άδελφότης Νάξου «Ο Άγιος Παντελεήμων» έπαυσε τή λειτουργία της στά τέλη του 1910. Άρα, ή συλλογή των ειδών καί των χρημάτων θά είχε άνατεθεί σέ

μεμονωμένους άγαθοεργούς καί φιλεύσπλαχνους πολίτες.

Σημειωτέον ότι ή χήρα Κατερίνα Κατερινίτση, πεθερά του Χρ. Κλειδά, ύπολογίζεται ως ξεχωριστό άτομο, με ειδικό δωμάτιο, όπως καί οί μοναχικοί άνδρες πρόσφυγες, ο Μορφομπ... καί ο Μακαρόνας.

3.3. Τό ιστορικό πλαίσιο. Η «κοινωνική γεωγραφία» των προσφύγων στη Νάξο

Όλοι οί άναφερόμενοι στους πίνακες των τεσσάρων τελευταίων σελίδων της έργασίας πρόσφυγες κατ'άγονται από τήν **Κάτω Παναγιά** (τουρκ. Ciftlik), ένα άμιγώς έλληνικό κεφαλοχώρι (φωτ. 1) στη χερσόνησο της Έρυθραίας,¹³ σέ άπόσταση δύο χιλιομέτρων περίπου από τόν Τσεσμέ, άπέναντι από τή Χίο (φωτ. 2). Στίς άρχές της δεκαετίας του 1830 ή κοινότητα άριθμούσε ύπέρ τά 1.250 μέλη, άριθμός πού αύξήθηκε κατακόρυφα τίς έπόμενες δεκαετίες, λόγω της έγκαταστάσεως εκεί οίκονομικών μεταναστών, πού εργάζονταν στους άμπελώνες της (βασικό προϊόν του τόπου ήταν ή σταφίδα), στίς καπνοφυτείες, στίς άλλες καλλιέργειες (σιτηρών, κρεμμυδιών, σκόρδων, σύκων, κ.λπ.). Άνα-



Φωτογραφία 1

¹³ Για τήν περιοχή της βλ. ένδεικτικά Μαριάννα Κορομηλά, Θ. Κοντάρας (έπιμ.), Έρυθραία. Ένας εύλογημένος μικρόκοσμος στήν καρδιά της Ιωνίας, Πολιτιστική Έταιρεία Πανόραμα, Αθήνα 1997 καί Μ. Ίντζές, Ανατολικά της Χίου καί Δυτικά της Σμύρνης, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006.



ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΤΟΥ 1907 ΚΑΙ ΤΟΥ 1915 ΣΤΗ ΝΑΕΟ



Φωτογραφία 2

φέρομαι, λοιπόν, σέ μία τοπική οίκονομία εμπορευματοποιημένη πρό πολλοῦ καί σέ μία ἀνθοῦσα ἐλληνική κοινότητα, ὁ πληθυσμός τῆς ὁποίας εἶχε θθάσει κατά τίς παραμονές τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου στά 5.000 ἄτομα. Ἐκτοτε, ἐξ αἰτίας τῶν ὀθωμανικῶν βιαιοτήτων, μειώθηκε, ἀφοῦ οἱ κάτοικοι τῆς ἀναγκάσθηκαν νά ἐγκαταλείβουν τίς προγονικές τους ἐστίες...¹⁴

Ὁ Ἑλληνισμός τῆς Μ. Ἀσίας κατὰ
τὰ ἔτη 1914-1922 ὑπέστη τεράστια
φθορά λόγω τῶν ἀλλεπαλλήλων διωγ-
μῶν. Σύμφωνα μέ ὀθωμανική στατι-

στική τοῦ 1912, κατὰ τίς παραμονές δηλαδή τοῦ Πρώτου Βαλκανικοῦ Πολέμου, τό ἑλλη-
νικό στοιχεῖο ἀριθμοῦσε 2.348.739 ἄτομα. Κατὰ τόν πρῶτο διωγμό τοῦ 1914, περίπου
86.000 Ἑλλήνες ἐγκατέλειψαν τίς ἐστίες τους στά παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (καί στό
ἐσωτερικό τῆς Ἀνατολικῆς Θοράκης). Οἱ περισσότεροι κατέφυγαν στή Μακεδονία, ὅπου
ἐγκαταστάθηκαν 17.975 οικογένειες (71.187 ἄτομα). Πολλοί ἀπό αὐτούς μετανάστευαν
ὑπό τήν πίεση καί τίς διώξεις τῶν ὀθωμανῶν προσφύγων («μουχατζιζήδων») κατὰ τά ἐ-
τη 1912-1920. Οἱ περισσότεροι ἀπό τοὺς πρόσφυγες τῶν ἐτῶν 1913 καί 1914 προέρχο-
νταν ἀπό τὰ σερβικά καί τὰ βουλγαρικά τμήματα τῆς Μακεδονίας, 413.000 περίπου καί
οἱ 143.189 εἶχαν φύγει ἀπό ἑλληνικά ἐδάφη¹⁵ (κατ' ἄλλους ὑπολογισμούς 115.000¹⁶), πα-
ρακινημένοι ἀπό τήν ἀνασφάλεια πού τοὺς δημιουργοῦσαν οἱ πολεμικές ἐπιχειρήσεις
τῶν ἐτῶν 1912-1913, ἀλλά καί ἡ τουρκική προπαγάνδα, πού ἐπιζητοῦσε νά ἀλλοιώσει
ὑπέρ αὐτῆς τήν ἐθνολογική σύσταση τῆς δυτικῆς Μ. Ἀσίας. Ὡς προστεθεῖ, ἐπιγραμμα-
τικά, σ' αὐτά καί ἡ προσάρτηση τῆς Βοσνίας ἐκ μέρους τῆς Αὐстроουγγαρίας, τό 1908,
πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τή μετανάστευση χιλιάδων Βοσνίων Μουσουλμάνων (πενομέ-
νων) στήν Τουρκία. Γενικά:

- οί τραυματικές έμπειρίες των Όθωμανών (ή δημιουργία έθνικων κρατών τόν 19^ο αι.), ή κατάληψη τοῦ Καυκάσου από τούς Ρώσους, ή άπώλεια έδαφών στή Βοσνία, τή Βουλγαρία, τήν Άνατολική Ρωμυλία,
- ή ικανοποίηση αιτημάτων τής Ελλάδας εις βάρος τής Όθωμανικής Αὐτοκρατορίας (Βουκουρέστι, Λονδίνο 1913),
- ή παραχώρηση τής Λέσβου καί τής Χίου στήν Ελλάδα,

ἦταν θέματα πού ἐξῆπταν τόν ἐθνικισμό καί τόν φανατισμό τῶν Ὀθωμανῶν...¹⁷ Ἡ

¹⁴ Προβλ. Ν. Τόμπρος, «Κάτω Παναγιά Έρυθραίας: Περίπτωση μελέτης τοπικής ιστορίας», *Πρακτικά 3ου Έπιστημονικού Διήμερου Συμποσίου του Κέντρου Έρευνας και Μελέτης τής Μικρασιατικής Έρυθραίας* (Κ.Ε.Μ.Μ.Ε.), Δήμος Κηφισιάς – Δημοτική Ένότητα Ν. Έρυθραίας, Αθήνα 2017, 162 κ.ε.

¹⁵ A. Toynbee, *The western question in Greece and Turkey. A study in the contact of civilisations*, Constable and Company, London, Bombay, Sidney 1922, 138.

¹⁶ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1821-1940...*, ό.π., 54.

¹⁷ Αναλυτικότερη παρουσίαση των παραπάνω μπορεί ό άνθρωποι να βρει στη δ.δ. της Ευαγγελίας Μπουμπουγατζή. *Οι διωγμοί των Ελλήνων της Ιωνίας, 1914-1922*, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών, Φλώρινα 2009. Βλ. και Άγγ. Συρίγος, Εύανθ. Χατζηβασι-



ἐπιχείρηση νά ἀλλοιωθεῖ ἡ ἐθνολογική σύσταση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, καί δὴ τῆς Δυτικῆς, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, αὐτοῦ τοῦ κομβικοῦ γιὰ τόν ὀθωμανικό ἐθνικισμό τμήματος τῆς Αὐτοκρατορίας, ἦταν συντονισμένη καί ἐξυπηρετοῦσε ταυτοχρόνως πολλοὺς σκοπούς: Ἀντιμετώπιζε ὀριστικά τὴν ἀπειλή πού συνιστοῦσε γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἀποκαθίσταντο οἱ χιλιάδες μουσουλμάνοι πρόσφυγες, ἐπέτρεπε τὴ δημιουργία μιᾶς νέας οἰκονομικῆς τάξης, μουσουλμάνων ἐννοῶ, ἀφοῦ θὰ τοὺς παραχωροῦνταν οἱ περιουσίες τῶν διωγμένων χριστιανῶν.¹⁸

Οἱ διωγμοὶ ξεκίνησαν τὸν Μάρτιο τοῦ 1913 (ἀπὸ τὴ Θράκη, καί ἐπεκτάθηκαν πρὸς τὰ δυτικά παράλια τῆς Μ. Ἀσίας). Ἀπὸ τὸ 1914 οἱ κατὰ τόπους ἀξιωματοῦχοι τοῦ νεοτουρκικοῦ καθεστώτος εἶχαν ἀρχίσει νά συλλέγουν τὰ ἀπαραίτητα γιὰ μιὰ πετυχημένη ἐκκαθάριση τῶν Ἑλλήνων στοιχεῖα: Στατιστικά κάθε περιοχῆς, ἰδρύματα πού διέθετε, πληθυσμιακὲς ἀναλογίες, οἰκονομικοκοινωνικὴ ὀργάνωσή της, κ.λπ. Τό ἴδιο ἔτος, τὸ 1914, 100.000 χριστιανοὶ κατέφυγαν στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ Θράκη καί τὴ Μικρὰ Ἀσία...¹⁹ Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1915 ἐκκενώθηκαν τὰ Δαρδανέλλια, ἡ Καλλιπολι, ἡ Πέραμος, τὰ νησιά τῆς Προποντίδας, ἡ περιοχή ἀπὸ τὸν κόλπο τοῦ Ἀδριαμυτιτίου ἕως τὴν ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Σάμο ἀκτή.²⁰

Ἡ Ἀγία Παρασκευὴ καί ἡ Κάτω Παναγιά ἦταν ἀπὸ τίς πρῶτες ἐλληνικὲς ἐστίες πού δέχθηκαν τίς ὀθωμανικὲς ἐπιθέσεις... Γράφει γιὰ τὰ γεγονότα ἐκείνων τῶν ἡμερῶν στὴν Κάτω Παναγιά ὁ Παντελὴς Καψῆς:²¹

«Πράγματι εἰς τὰς 19 Μαΐου τοῦ κατηραμένου ἐκείνου ἔτους [1914] κατέφθασαν εἰς τὴν Κάτω Παναγιά στίφη Τούρκων ὀπλοφόρων, οἱ ὅποιοι ἤξιώσαν ἀπὸ τοὺς κατοίκους ὅπως σὲ κάθε σπίτι τοῦ χωριοῦ κατοικήσῃ καὶ μιὰ οἰκογένεια Τούρκων προσφύγων, προερχομένων ἀπὸ τὴν Μακεδονίαν».

Αὐτὴ ἦταν ἀπλῶς μιὰ δικαιολογία, διότι πρὶν πάρουν ἀπάντηση ἀπὸ τοὺς κατοίκους, ἄρχισαν τίς βιαιοπραγίες:

«Ὅμοθυμαδὸν τότε οἱ κάτοικοι ἀπεφάσισαν νά ἐγκαταλείψουν τὴν γῆν τῶν πατέρων των, τὰ σπίτια των, τὰ ὠραῖα καὶ πλούσια ἀμπέλια των καὶ νά διεκπεραιωθοῦν εἰς τὴν ἀπέναντι Χίον. Εὐτυχῶς τὰ πλωτὰ μέσα ὑπῆρχον ἄφθονα». Στὴ διάθεση τῶν ἐπιδρομέων ἄφησαν πολλὰ ἀγαθὰ καὶ πολυτίμα σκεύη. Ὅχι ὁμῶς τὰ ἱερά τους. «Ἐπῆραν ἀπὸ τίς ἐκκλησίας των τίς εἰκόνες τῶν ἁγίων καὶ τὰ ἱερά σκεύη καὶ ἄμφια καὶ μετὰ θρησκευτικῆς κατανύξεως καὶ ἀφάτου πόνου ψυχῆς κατέβασαν ἀπὸ τὸ εἰκονοστάσιον τοῦ καθεδρικοῦ των ναοῦ τὴν θαυματουργὸν εἰκόνα τῆς Θεομήτορος καὶ μὲ νεκρώσιμες ψαλμωδίας, ἡγουμένων τῶν ἐξαπτερύγων καὶ τῶν ἱερέων, τὴν ἐτοποθέτησαν στὴν πύμνη τοῦ πρώτου ἀναχωροῦντος διὰ τὴν Χίον πλοίου».²²

Ἡ ἐπιλογή τῶν Κατωπαναγιούσῃδων νά ἐγκατασταθοῦν ὁμαδικά στὴ Νάξο, μετὰ τὴν προσωρινὴ διαμονή τους στὴν ἀπέναντί τους Χίο, διέπεται καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἀπὸ τὴ γνωστὴ σὲ δεκάδες ἄλλες περιπτώσεις «στρατηγικὴ» λογική: Τὸ ξεριζωμένο χωριό, ἡ μητέρα κωμόπολη θὰ ἀνασυσταθεῖ στὴ νέα πατρίδα, στὸν νέο τόπο ἐγκατάστασης· ἡ κοινοτικὴ ἀλληλεγγύη, ἡ αἰσθησιμότητα τῆς προηγούμενης ἀσφάλειας πού

λείου, *Μικρασιατικὴ Καταστροφή...*, ὁ.π., 38 κ.ε.

¹⁸ Πρβλ. Ἀγγ. Συρίγος, Εὐάνθ. Χατζηβασιλείου, *Μικρασιατικὴ Καταστροφή...*, ὁ.π., 37.

¹⁹ Ν. Ἀνδριώτης, *Πρόσφυγες στὴν Ἑλλάδα, 1821-1940...*, ὁ.π., 54-55.

²⁰ Ἀγγ. Συρίγος, Εὐάνθ. Χατζηβασιλείου, *Μικρασιατικὴ Καταστροφή...*, ὁ.π., 40.

²¹ Δημοσιογράφος, πατέρας τοῦ Γιάννη Καψῆ, δημοσιογράφου καὶ πολιτικοῦ (+2017).

²² *Δελτίον Κάτω Παναγιᾶς*, φ. 38 (Σεπτέμβριος 1959), 3-4.



ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΤΟΥ 1907 ΚΑΙ ΤΟΥ 1915 ΣΤΗ ΝΑΞΟ



Φωτογραφία 3

ἀπολάμβαναν τὰ μέλη τῆς προσφυγικῆς κοινότητος καταργήθηκαν αὐτομάτως μετὰ τῇ βίαιῃ ἐκτόπιση. Αὐτὰ τὰ δύο συνιστοῦν κάποιους ἀπὸ τοὺς ἀπαραίτητους ὅρους τῆς ἐπιβίωσης στὴ νέα πατρίδα, αὐτὴν πού ἐνδέχεται νὰ ἀποδειχθεῖ «κακὴ μητριά».

Στὴ Νάξο, ὅπως προειπώθηκε, βρέθηκαν μέσῳ Χίου. Ἐκεῖ εἶχαν καταφύγει τὸν Μάιο τοῦ 1914, γιὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὴ μανία τῶν ἐθνικιστῶν καὶ τῶν Τσετῶν. Ἦταν αὐτοὶ οἱ 40 τοῦ Καταλόγου ἀπὸ τοὺς 36.000 περίπου πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Ἐρυθραία πού εἶχαν καταφύγει στὸ νησί καὶ βρῆκαν πρόχειρη διαμονή στοὺς δύο καταυλισμοὺς πού δημιουργήθηκαν γι' αὐτοὺς, στὴ Δασκαλόπετρα καὶ στὸ Κοντάρι (φωτ. 3).

Στὸ ἔγγραφο τοῦ Νομάρχῃ πρὸς τὸν Δημ. Παλαιολόγο ἀναφέρονται ἐννέα (9) οἰκογένειες. Ἡ καταγραφή τους ἀπέδειξε καὶ ἓνα μεμονωμένο ἄτομο. Τρεῖς ἀπὸ αὐτές τίς οἰκογένειες εἶναι ὀλιγομελεῖς, μόλις δύο ἀτόμων. Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ περίπτωση αὐτῆς τοῦ «ἐργατικοῦ» (ἐργάτη) Κωνσταντίνου Μαρφομ..., 55 ἐτῶν. Δὲν ἀναφέρεται ἡ σύζυγός του, μόνον ἡ 16 ἐτῶν κόρη του Ἀφροδίτη. Διαζευμένος; Πιθανότατα. Ἄν ἡ σύζυγός του εἶχε ἀποθάνει (καὶ μάλιστα προσφάτως) ἴσως ἀναφερόταν στόν Πίνακα, ὅπως συνέβη, π.χ., μέ τὴν περίπτωση τοῦ Δημητρίου Τζιώτη, ὁ ὁποῖος φέρεται ὡς «μὴ ἀποβιβασθεῖς, ἀποθανὼν πρὸ τῆς ἐκ Χίου ἀναχωρήσεως» σέ ἡλικία 80 ἐτῶν. Ἡ ἑλλειψη μητέρας εἶναι ἄραγε ὁ λόγος πού ὁ ἄνδρας τῆς «ἀναγκάζεται;» νὰ δώσει ὡς ὑπηρέτρια τὴν κόρη του στὴν οἰκογένεια τοῦ Φιλ. Λαγουροῦ; («Τὴν παρέλαβεν ὡς ὑπηρέτρια ὁ Φιλ. Λαγουρός», διαβάζουμε στὶς Παρατηρήσεις τοῦ Πίνακα).

Δύο (ἀντιθέτως) οἰκογένειες εἶναι 8μελεῖς, αὐτὴ τοῦ γεωργοῦ Χρήστου Κλειδᾶ καὶ τοῦ Δημητρίου Σκορδιαλοῦ. Ἡ πρώτη ἐγκαταστάθηκε στὴ Νάξο ἀλλὰ μέ τίς «ἀπώλειές» της: Ἡ κόρη Μαρία «δὲν ἀπεβιβάσθη, μεταβάσα εἰς τὸ Ἄργος ὑπηρέτρια» καὶ τὸ δύο ἐτῶν ἀδελφάκι της, ὁ Κωνσταντῖνος, «ἀπέθανεν πρὸ τῆς ἐνταῦθα ἀφίξεως». Εἰκόζω πὼς ἀπεβίωσε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 3ημέρου ταξιδιοῦ τους ἀπὸ τὴ Χίο στὴ Νάξο. Στὶς Παρατηρήσεις τοῦ Πίνακα διαβάζουμε ὅτι ἡ ἀποφιλωμένη οἰκογένεια «μετοίκησε πανοικοί²³ εἰς τὸ χωρ. [ἰόν] Ἀγερσανὶ παρὰ Σ. Βελώνη». Μαζί της μετώκησε καὶ ἡ χήρα Κατερίνα Κατερινίτση, ἡ μητέρα τῆς Ἀργυρῶς Κλειδᾶ ἢ, ὅπως ὁ καταγραφέας ἐπιθυμεί, «μόνη ἄνευ οἰκογενείας, πενθερὰ τοῦ Χρ. Κλειδᾶ».

Ἡ δευτέρη 8μελής εἶναι αὐτὴ τοῦ 45χρονοῦ ἀμπελουργοῦ Δημητρίου Σκορδιαλοῦ. Στὴ Νάξο ἔφθασε ἐλλιπής, ἀφοῦ ἡ μέν 17ετής κόρη της Δέσποινα «μὴ ἐπιβιβασθεῖσα,

²³ Στὸ χ/φο κείμενο πανοικοί.

μετέβη πρὸ τῆς ἀφίξεως ἐνταῦθα εἰς Πειραιᾶ», ὁ δὲ 9ετῆς Γεώργιος παρέμεινε στὴ Χίο. Τὰ δύο αὐτὰ πρόσωπα τὰ «ἀντικαθιστοῦν» οἱ γονεῖς τῆς 40χρονης γυναικας τοῦ Σκορδιαλοῦ, Ἰωάννης καὶ Μαριγώ Τσότρα, 80 καὶ 70 ἐτῶν ἀντιστοίχως.

Πενταμελής εἶναι ἡ οἰκογένεια τοῦ 40χρονου Δημητρίου Τζιώτη, ἀμπελουργοῦ τὸ ἐπάγγελμα, ἐλαττωμένη κατὰ ἓνα μέλος, ἀφοῦ ὁ μέγας τῆς γιός, ὁ 16ετῆς Χριστόδουλος «... δὲν ἀπεβιβάσθη ἐνταῦθα μεταβάς εἰς Θεσσαλονίκην». Συναρωγός τῆς οἰκογένειας καὶ στήριγμά της ταυτοχρόνως εἶναι ἡ ὀλιγομελής (3μελής) οἰκογένεια τοῦ μικρότερου ἡλικιακά (40 ἐτῶν) ἀδελφοῦ τοῦ Δημητρίου, τοῦ Νικολάου. Συγγενῆς τους ἦταν ὁ 80ετῆς Δημήτριος, «μὴ ἀποβιβάσθεις, ἀποθανὼν πρὸ τῆς ἐκ Χίου ἀναχωρήσεως». Δὲν γνωρίζω τὸν βαθμὸ τῆς συγγένειάς τους. Πιθανῶς νὰ ἦταν θεῖος τους.

Δύο οἰκογένειες εἶναι **4μελεῖς**. Ἡ τοῦ Σταματίου Γαλανοῦ, γεωργοῦ, καὶ τοῦ Κρίτωνος Χωρεψιμᾶ, ὑποδηματοποιοῦ, ἐτῶν 30. Ὁ ἀρχηγέτης τῆς πρώτης ἔχει μαζί μέ τὰ δύο ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειάς του καὶ τὸν μεγαλύτερο ἡλικιακά ἀδελφὸ του Κωνσταντῖνο, 45 ἐτῶν. Ὁ τελευταῖος εἶναι ἄγαμος, ἀλλὰ «εἰς τὸ αὐτὸ βιβλιάριον [τοῦ ἀδελφοῦ του] ἐγεγραμμένος».

Ὁ μικρότερος γιός τοῦ Χωρεψιμᾶ Περικλῆς, νήπιο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἶναι «μὴ ἐγεγραμμένος εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 8074 Βιβλιάριον» τῆς οἰκογένειάς του.

Ἐκτὸς τῶν δεσμῶν τῆς συγγένειας καὶ τῆς οἰκογενειακῆς ὀργάνωσης, «ἄνευ Βιβλιαρίου» καὶ ἄνευ πατρωνύμου, φέρεται ἐγεγραμμένος ὁ Γεώργιος Μακαρόνας, ἐτῶν 45.

4. Σκέψεις γιὰ τὸ μέλλον τῶν Κατωπαναγιούσηδων τῆς Νάξου

Τὸ *Βιβλίον Πρακτικῶν Συνεδριάσεων Κοινοτικοῦ Συμβουλίου Νάξου* τοῦ ἔτους 1915, στὴν ὑπ' ἀριθμ. 38 Πράξι του, τὴν πρώτη δηλαδὴ πού συνετάχθη μετὰ τὴν ὀριακὴ 2^α Ὀκτωβρίου 1915 (τὴν ἡμέρα τῆς ἀφίξεως τῶν Κατωπαναγιούσηδων) οὐδὲν περὶ αὐτῶν ἀναφέρει. Ἀλλὰ οὔτε καὶ κάποια ἄλλη ἀπὸ τὰ Πρακτικά τῶν δύο ἐπομένων ἐτῶν (1916-1917) πού θὰ ἀνέμενε κάποιος. Προφανῶς οἱ ἐπὶλυδες ἔπαυσαν νὰ ἀπασχολοῦν τὴν τοπικὴ κοινωνία, εἴτε ἐπειδὴ αὐτὴ ἀδιαφόρησε παντελῶς γιὰ τοὺς ξένους της, εἴτε, τὸ πιθανότερο, ἐγκατέλειψαν σύντομα, ἐντὸς τῶν προσεχῶν μηνῶν, τὸ νησί.

Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ χωριοῦ *Κάτω Παναγία Κυλλήνης*²⁴ μέ ὁδήγησε στὴ σκέψη μήπως οἱ Κατωπαναγιούσηδες τῆς Νάξου ἐγκαταστάθηκαν στὴ συγκεκριμένη περιοχὴ, ὅπου εἶχαν καταφύγει πολλοὶ ὁμοχώριοί τους. Θυμίζω ὅτι τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1924, ἡ Ε.Α.Π. δημοπράτησε τὴν κατασκευὴ 110 οἰκημάτων στὴν Κυλλήνη, σὲ ἔκταση πού ἀπαλλοτριώθηκε ἀπὸ τὴ γειτονικὴ μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Βλαχέρνας. Οἱ πρόσφυγες διέμειναν στὸ ἐν λόγῳ μοναστήρι καὶ στὴν γειτονικὴ Κυλλήνη μέχρις ὅτου συγκροτηθεῖ ὁ οἰκισμός. Ὁ Κώστας Λούρμπας, ἱστοριοδίφης, πρῶην Δήμαρχος Γαστούνης, ἐρεῦνησε πρὸς χάριν μου τὰ τοπικὰ ἀρχεῖα (βασισμένος στὰ ὀνόματα τῶν προσφύγων στὴ Νάξο Κατωπαναγιούσηδων πού τοῦ γνωστοποίησα). Μέ πληροφόρησε ὅτι στὸν Δήμο Λεχαινῶν δὲν ἐπεσήμανε κάποιο στοιχεῖο. Σὲ κάποια παραχωρητήρια πάντως συμβόλαια ἐντόπισε τὸ ἐπώνυμο Σκορδιαλός, καὶ μάλιστα τὸν Κωνσταντῖνο τοῦ Νικολάου. Νὰ ἦταν ἄραγε ἀπλῶς συγγενῆς τοῦ Δημητρίου Γ. Σκορδιαλοῦ τῶν δικῶν μου ἐγγράφων;

Συνεπῶς, εἰκάζω πὼς οἱ Κατωπαναγιούσηδες τῆς Νάξου κατευθύνθηκαν πρὸς

²⁴ Ἡ Κάτω Παναγία ἀνῆκει στὸν Δήμο Ἀνδραβίδας-Κυλλήνης σύμφωνα μέ τὴ διοικητικὴ διαίρεση τῆς χώρας, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε μέ τὸ πρόγραμμα Καλλικράτης. Ἡ ἔδρα τοῦ Δήμου εἶναι τὰ Λεχαινά.



άλλες περιοχές της Ελλάδας, ίσως στη μητρόπολή της Αθήνα. Μεμονομένως, κατά οικογένειες ή *όμαδικώς*. Κάποιοι πιθανώς επέστρεψαν μετά το 1919 στη μητέρα-γμή, μετά τη Συνθήκη του Μούδρου, άγνωστον αν από τη Νάξο άπευθείας ή από κάποιον άλλον (έπιπλέον) ενδιάμεσο σταθμό... Ίσως όσα γράφει ό Παντελής Καψής, στό μνημονευθέν παραπάνω άρθρο του, άφορούν κι αυτούς: «*Στά 1919 ή Έλλάς έμεγαλούργει. Οί έκδιωχθέντες Έλληνες τής Μ. Ασίας έπανήρχοντο έν θριάμβω είς τάς έστίας των. Στήν πρύμνη του ίδιου πλοίου [αυτού που τούς μετέφερε στή Χίο έτοποθετήθη και πάλιν ή είκόνα τής Παναγίας και ξαναγύριζε από την Χίον στο νάό της, στήν Κάτω Παναγιά...]*».²⁵ Ένδέχεται, δηλαδή, οί ξεριζωμένοι Κατωπαναγιούσηδες τής Νάξου νά έόρτασαν μέ τούς άδελφούς τους αυτήν την ίστορική στιγμή, αλλά και νά βίωσαν τή φρίκη τής φυγής, τής όριστικής πλέον, τό 1922...

Τό *Ιστορικό Αρχείο Νάξου* «σιωπά» λοιπόν ως πρός τό μέλλον των συγκεκριμένων προσφύγων. Ήμασταν βέβαιοι ότι ή οικογένεια του Χρήστου Κλειδά, όπως προειπώθηκε, ήταν ή μοναδική γιά την όποία μπορούσαμε νά εικάσουμε ότι παρέμεινε άπασχολούμενη στή Νάξο, και μάλιστα στό Άγερσανί. Πάντως τό έπώνυμο *Βελώνης* (τό έπώνυμο του ξενιστή τους Άγερσανιώτη) είναι γνωστό στή Νάξο τουλάχιστον από τό έτος 1687, τότε που τό «συναντώ» σέ έγγραφο του Κώδικα 86 των Γ.Α.Κ.²⁶ Σέ νεώτερα έγγραφα του 1830 συναντούμε τόν Δημήτριο²⁷ και τούς Κωνσταντίνο Β. Βελώνη και Μανόλη Δ. Βελώνη νά ύπογράφουν τό 1868 μέ άλλους συγχωριανούς τους έγγραφα μέ τά όποία έδήλωναν τή συγκατάθεσή τους στήν έκλογή του Νικ. Όρφανου ως ιερέως του χωριού τους.²⁸ Ο «ξενιστής» Βελώνης του Καταλόγου των προσφύγων είχε βαπτιστικό όνομα μέ αρχικό γράμμα Σ.

Από τό βιβλίό του άειμνήστου Ν. Κεφαλληνιάδη τό σχετικό μέ την ίστορία και τή λαογραφία του χωριού²⁹ άρύομαι την πληροφορία ότι όντως οί τής οικογένειας Κλειδά έγκατεστάθησαν στό Άγερσανί και άργότερα μετόικησαν στήν Αθήνα.³⁰ Αυτό πάντως συνέβη μετά τό 1919, διότι στό *Μητρών Αρρένων* του χωριού, στους «γεννηθέντας κατά τό έτος 1919» βρίσκουμε τόν Κωνσταντίνο Κλειδά του Χρήστου. Θεωρώ βέβαιον ότι ό συνονόματός του στόν *Πίνακα Άπογραφής* πέθανε και ή χαροκαμένη οικογένειά του έκρινε σκόπιμο νά τόν «*άναστήσει*» μέ τό νέο της άπόκτημα, μέ μιά συμβολική άναγέννηση δηλαδή,³¹ μέ την άπόδοση σ' αυτόν του όνόματος του χαμένου μικρού του άδελφού.

Έπιχείρησα τηλεφωνική έπικοινωνία μέ άρκετούς Κλειδάδες που διαμένουν στην

²⁵ Δελτίον Κάτω Παναγιάς, φ. 38 (Σεπτέμβριος 1959), 4.

²⁶ Άναστ. Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Άρτεμιάδη (έπιμ.), *Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη, 1680-1689* (χρ. Γ.Α.Κ. 86), άνάτυπον εκ τής Έπετηρίδος του Κέντρου Έρεύνης τής Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου τής Ακαδημίας Αθηνών, τ. 29-30.

²⁷ Βλ. Δημήτρα Παντελιά-Γριτσοπούλου (έπιμ.), *Οί κώδικες τής Έρως Μητροπόλεως Παροναξίας*, Μνημοσύνη, Παράρτημα 2, Θεσσαλονίκη 2019, 357.

²⁸ Προβλ. Γαρυφαλλιά Γ. Θεοδωρίδου, «“Ο παρ’ ύμιν εις χειροτονίαν πρεσβυτέρου προτεινόμενος έν τή του Δήμου Βίβλου κοινότητι Άγερσανίου Νικόλαος Σ. παπᾶ Όρφανός εκ του αυτού χωριού εγκρίνεται χειροτονηθείναι πρεσβύτερος”»: Έντοπιότητα, όψεις τής κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής στή Νάξο (δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα)», *Ναξιακά* 8/2018, 270 κ.έ.

²⁹ Ν. Κεφαλληνιάδης, *Άγερσανί Νάξου. Τό παραγωγικό, παραδοσιακό και τουριστικό Λιβαδοχώρι*, Σύλλογος Αγίου Άρσενίου Νάξου, Αθήνα 1987.

³⁰ Ν. Κεφαλληνιάδης, *Άγερσανί Νάξου...*, ό.π., 133.

³¹ Προβλ. Μ.Γ. Μερακλής, *Θέματα Λαογραφίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, 37 κ.ε.



πρωτεύουσα. Οὐδείς γνώριζε γιὰ τή «ναξιακή» περίοδο τῆς ζωῆς τῶν συγχωριανῶν του προγόνων. Ἀνέτρεξα ὅμως 40 περίπου ἔτη μετὰ τό 1915, στό περιοδικό *Δελτίον Κάτω Παναγιᾶς*. Ἡ αποδελτίωση τῶν φύλλων του (τῶν ἐτῶν 1956-1965) δέν ἀπέφερε κάποιο στοιχείο γιὰ τό ὑπό μελέτη κύριο θέμα μας, «συνάντησα» ὅμως ἐκεῖ κάποιους συνεπώνυμους τῆς οἰκογένειας: Π.χ., τόν εκπαιδευτικό, Ἀντιπρόεδρο τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἀπανταχοῦ ἐκ Κάτω Παναγιᾶς Μ. Ἀσίας καί συνεργάτη («ψυχρή») τοῦ περιοδικοῦ Δημήτριο Ν. Κλειδά· τόν Γεώργιο Ν. Κλειδά, πιθανότατα ἐξάδελφο τοῦ προηγούμενου, Προϊστάμενο τοῦ Ἐποπτικοῦ Συμβουλίου τοῦ *Συνεταιρισμοῦ* πού ἱδρυσαν στήν Ἀθήνα οἱ *Κατωπαναγιούσηδες* τόν Μιχ. Κλ. Κλειδά, μέλος τοῦ ἴδιου Συμβουλίου.³² τοὺς ἐξαδέλφους Κλεάνθη (Μιχαήλ καί Ἀντωνίου) Κλειδάδες ὡς μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς Κινήσεως Νέων τῆς Ἐνώσεως.³³

Στό Ἀγερσανί ὅμως κατέφυγε καί ἄλλη οἰκογένεια *Κατωπαναγιούσηδων*, προφανῶς μετὰ τήν καταγραφή της στή Χώρα, ἡ πολυμελής οἰκογένεια τοῦ Δημητρίου Σκορδιαλοῦ (ὁ ἴδιος, ἡ γυναῖκα του Κυριακή καί τά τέσσερα παιδιά τους). Τήν παρουσία της στό χωριό καί τήν τραγική της συνέχεια τήν ἀφηγήθηκε στόν Ν. Κεφαλληνιάδη ὁ παλιός ἱεροψάλτης τοῦ χωριοῦ Μ. Ν. Καραμπάτσης: «...Στήν ἀρχή φτιάχνανε καλάβια καί τά πούλαγε ὁ πατέρας. Ἀργότερα νοικιάζανε χωράφια καί βάζανε καπνά. Τοὺς βοήθαγε καί τό χωριό, ὅπως μπορούσε. Σιγά σιγά ὅμως πέθαναν τά παιδιά κι ἔζησε μόνον ἡ μητέρα, ἡ ὁποία ὑπηρετοῦσε στήν ἐκκλησία. Ἡ Μαρίτσα ἐφτιαχνε ὑπέροχα πλεκτά καί δαντέλες πού ὑπάρχουν ἀκόμη σέ πολλά σπίτια».³⁴

Τά στοιχεῖα αὐτά τοῦ Καραμπάτση ἐπιβεβαιώνει τό *Ἐνιαῖο Δημοτολόγιο* τοῦ Δήμου Νάξου,³⁵ τό ὁποῖο ἄρχισε νά συγκροτεῖται τό ἔτος 1957: Στή μερίδα μέ ἀριθμό 12.067 ἀντιστοιχοῦν τά ὀνόματα τῆς Κυριακῆς καί τῆς Μαρίας Σκορδιαλοῦ, μιᾶς κόρης τῆς οἰκογένειας καί τῆς μάνας δηλαδή. Ἄρα, τό ἔτος 1957 στό Ἀγερσανί ζοῦν μόνον οἱ δύο αὐτές γυναῖκες.

Ἕνας ἀκόμη τρόπος γιὰ νά ἀπαντηθεῖ τό κρίσιμο ἐρώτημα τῆς παραμονῆς ἢ ὄχι τῶν προσφύγων στή Νάξο εἶναι ἡ ἐξιχνίαση τῆς πιθανῆς σχέσης κάποιων ἀπό αὐτοὺς μέ τοὺς φέροντες μέχρι σήμερα τό ἴδιο ἐπώνυμο κατοίκους της. Ἐννοῶ μέ τοὺς *Τζιώτηδες*, τοὺς *Σκορδιαλούς* καί τοὺς *Γαλανούς* τῆς Νάξου.

Ὁ φίλος φιλόλογος Ἀντώνης Τζιώτης μέ ἐνημέρωσε ὅτι γνωρίζει τά ἱστορικά ἐκεῖνα τεκμήρια πού ἐπιβεβαιώνουν ὅτι τό ἐπώνυμό τους (προφανῶς σχετιζόμενο μέ τή νήσο Τζιά-Κέα) μαρτυρεῖται στή Νάξο ἀπό πρωιμότερες ἱστορικές περιόδους. Καί ἔχει ἀπόλυτο δίκιο, ἀφοῦ ἡ δική μου ἔρευνα (γιὰ ἄλλα θέματα) τό ἐντόπισε ὑφιστάμενο ἐκεῖ τό ἔτος 1669.³⁶

Ἀλλά καί ἡ Κάτω Παναγιᾶ Ἐρυθραίας εἶχε τή δική της συνοικία (*μαχαλά*) πού ἔφε-
ρε τό ὄνομα τῆς ἐν λόγω οἰκογένειας, τά *Τζιώτικα*, προφανῶς ἀπό τοὺς πρώτους ἀπό

³² *Δελτίον Κάτω Παναγιᾶς*, φ. 1 (Νοέμβριος 1956), στον ΠΡΟΛΟΓΟ.

³³ *Δελτίον Κάτω Παναγιᾶς*, φ. 9 (Ιούλιος 1957), 2. Ἡ ἴδια ὁμάδα τῶν νέων σέ ἄλλο φύλλο τοῦ περιοδικοῦ ἀπευθύνει χαιρετισμούς «στὰ ξενητεμένα Παναγιουσάκια» τῆς Ἀμερικῆς, τῆς Ταγκανίκας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Χίου καί τῆς Κυλλήνης.

³⁴ Ν. Κεφαλληνιάδης, *Ἀγερσανί Νάξου...*, ὁ.π., 132-133.

³⁵ Εὐχαριστῶ τήν κ. Ἐλένη Βασιλάκη, ὑπάλληλο τοῦ Δήμου, γιὰ τίς πρὸς ἐμέ ὑπηρεσίες της!

³⁶ Ἰωάννης Χατζάκης (ἐπιμ.), *Ὁ κώδικας ΓΑΚ 85 τοῦ πούμπλικου νοτάριου Νάξου Ἰωάννη Μηνιάτη (1668-1676). Δικαιοπρακτικά ἐγγράφα τῆς ὀθωμανικῆς περιόδου*, τ. Α', Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεῖνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τ. 50, Παράρτημα 16, Ἀθήνα 2021, 238.



τήν Κέα (;) οικιστές της. Στο προαναφερθέν περιοδικό της Ένώσεως «συναντῶ» π.χ. τόν Νικόλαο Δημ. Τζιώτη, συνεργάτη του και Γενικό Γραμματέα της Ένώσεως.³⁷

Τό επώνυμο Σκορδιαλός επιχωριάζει στο Σαγκρί, στην Ποταμιά και στις Τρίποδες, κυρίως στα δύο πρώτα. Ουδείς πληροφορητής μου με αυτό το επώνυμο επιβεβαίωσε την μικρασιατική καταγωγή του, αλλά αυτό δέν σημαίνει κάτι για μένα... Σημειωτέον ότι στους καταλόγους της απογραφής του πληθυσμού της Νάξου του έτους 1879 αναφέρονται δώδεκα άνδρες από άμφότερα τά χωριά, στον δέ έκλογικό κατάλογο του 1875 έντεκα.³⁸

Τό Γαλανός επιχωριάζει στο Άγερσανί. Συναντῶ τό έτος 1846 στα έγγραφα τόν Δημήτριο καί τόν Γεώργιο Γαλανό του Χαραλάμπους, τόν Δημήτριο Γαλανό του Μ. (Μιχαήλ;) καί τό 1878 τόν Ίωάννη.³⁹ Συνεπώς τό επώνυμο έμαρτυρείτο στή Νάξο πρό της έλεύσεως των προσφύγων.

Σημείωσα τά παραπάνω, διότι διατηρῶ κατά νοῦν τήν έξῆς άμυδρά, εύλογοφανή όμως, πιθανότητα: Ό Τζιώτης, ό Σκορδιαλός, ό Γαλανός του Καταλόγου νά ήταν να-ξιακής καταγωγής καί οί πρόγονοί τους νά είχαν μετοικήσει στα έδάφη της Έρυθραίας πρό αιώνων, όπως, ως γνωστόν, έπρατταν τουλάχιστον από τόν 17^ο αἰῶνα κ.έ. οί Να-ξιῶτες. Κατά τόν Ν. Τόμπρο, οί προφορικές μαρτυρίες των Κατωπαναγιούσηδων περί τήν καταγωγή τους κάνουν λόγο για προέλευσή τους από Κρήτη, Πελοπόννησο, Θεσσαλία, αλλά καί (άορίστως) από νησιά του Αἰγαίου.⁴⁰

³⁷ Δελτίον Κάτω Παναγιάς, φ. 1 (Νοέμβριος 1956), στον ΠΡΟΛΟΓΟ.

³⁸ Εύχαριστῶ καί από τή θέση αυτήν τόν φίλο Γιώργο Μανωλά - Ορεινό Αἰῶτη, πού έθεσε στή διάθεσή μου τούς δύο συγκεκριμένους καταλόγους.

³⁹ Πρβλ. Γαρυφαλλιά Γ. Θεοδωρίδου, ό.π., 270 κ.έ.

⁴⁰ Ν. Τόμπρος, «Κάτω Παναγιά Έρυθραίας: Περίπτωση μελέτης τοπικής ιστορίας», Πρακτικά 3^{ου} Έπιστημονικού Διήμερου Συμποσίου του Κέντρου Έρευνας καί Μελέτης της Μικρασιατικής Έρυθραίας (Κ.Ε.Μ.Μ.Ε.), Δήμος Κηφισιάς - Δημοτική Ένότητα Ν. Έρυθραίας, Αθήνα 2017, 162.



ά/ά	Τού πρόσφυγος			ήλι κία	Άριθ. βιβλιαρίου	άρρενες	θήλεα	ολικός αριθμός ατόμων	επάγγελμα	Κατοικία, τόπος γεννήσεως	Παρατη ρήσεις
επώνυμον	δνομα	δνομα του πατρός	δνομα του πατρός	ήλι κία	Άριθ. βιβλιαρίου	άρρενες	θήλεα	ολικός αριθμός ατόμων	επάγγελμα	Κατοικία, τόπος γεννήσεως	Παρατη ρήσεις
1	Μανές	Κωνσταντίνος	Παναγιώτης	21	8902	1		1	άμπελουργός	Κάτω Παναγιά	
2	» » »	σύζυγός του Γαρυφαλλιώ		20	8902		1	1		» » »	
3	Μορφομπ...	Κωνσταντίνος	Δημήτριος	55	5974	1		1	έργατικός	» » »	
4	» » »	θυγάτηρ Άφροδίτη	Κωνσταντίνου	16	» » »		1	1		» » »	παρέλαβεν ως υπηρέτρια ό Φιλ. Λαγουρός
5	Τζιώτης	Δημήτριος	Κυριάκου	42	9984	1		1	άμπελουργός	» » »	
6	» » »	σύζ. Μαρία		35	» » »		1			» » »	
7	» » »	υιός Χαράλαμπος	Δημητρίου	6	» » »	1		1		» » »	
8	» » »	Χριστόδουλος	» » »	16	» » »	1		1		» » »	ό έναντι δέν άπεβιβάσθη ένταυθα μεταβάς [είς] Θεσσαλονίκη
9	» » »	θυγάτηρ Κλειώ	» » »	1	» » »		1	1		» » »	άγραφον έν τώ Βιβλιαρίω ύπ' άριθμ. 9984.
10	Τζιώτης	Νικόλαος	Κυριάκου	40	9980	1		1	» » »	» » »	

ΠΡΟΣΦΥΓΤΕΣ ΤΟΥ 1907 ΚΑΙ ΤΟΥ 1915 ΣΤΗ ΝΑΞΟ

11	» » »	σύζυγος Μαρία		45	» » »		1	1		» » »	
12	» » »	θυγάτηρ Ευριδίκη		1	» » »		1	1		» » »	
13	» » »	Δημήτριος		80	» » »	1		1		» » »	Μή άποβιασθείς, άποθανών πρό τῆς ἐκ Χίου ἀναχωρήσεως.
14	Χωρεψιάς	Κρίτων	Νικόλαος	30	8074	1		1	ύποδηματοποιός	» » »	
15	Χωρεψιάς σύζυγος	Άργυρώ	Κρίτων	20	» » »		1	1		» » »	
16	» » »	Νικόλαος	» » »	2	» » »	1		1		» » »	
17	Κλειδάς	Χρήστος	Κωνσταν- τίνος	43	6548	1		1	γεωργός	» » »	Μετοίκησε πανοικει εἰς τὸ χωρ. Ἀγερασὶ παρὰ Σ. Βελώνη.
18	» » » σύζυγος	Άργυρώ	Χρήστος	43	» » »		1	1		» » »	
19	» » » θυγάτηρ	Μαρία	» » »	13	» » »		1	1		» » »	Δέν ἀπεβίβασθη μεταβάσας εἰς τὸ Ἄργος ύπηρέτρια.
20	» » » θυγάτηρ	Αἰμιλία	» » »	10	» » »		1	1		» » »	
21	» » » υἱός	Γεώργιος	» » »	6	» » »	1		1		» » »	

22	» » » θυγάτηρ	Ἀθηνᾶ	» » »	3	» » »		1	1		» » »	
23	» » » υἱός	Κωνσταν- τίνος	» » »	2	» » »	1		1		» » »	ἀπέθανεν πρό- της ἐνταῦθα ἀφίξεως
24	Κατερίνιση	Κατερίνα χήρα		50	6550		1	1		» » »	Μόνη ἄνευ οἰκογενείας, πενθερά τοῦ Χρίστου Κλεῖδα.
25	Σκορδιάλος	Δημήτριος	Γεώργιος	45	10271	1		1		» » »	
26	» » » σύζυγος	Κυριακούλα	Δημ.	40	» » »		1	1		» » »	
27	» » » θυγάτηρ	Μαρία	Δημ.	19	» » »		1	1		» » »	
28	» » » θυγάτηρ	Δέσποινα	Δημητρίου	17	» » »		1	1		» » »	
29	» » » υἱός	Γεώργιος	» » »	9	» » »	1		1		» » »	
30	» » » θυγάτηρ	Κλεῖω	» » »	2	» » »		1	1		» » »	
31	Τσάτρας	Ἰωάννης	Μ.	80	9959	1		1		» » »	Πενθερός τοῦ Δ. Σκορδιαλοῦ
32	» » » σύζυγος	Μαριγῶ	Ἰωάννου	70	» » »		1	1		» » »	
33	Ψαραδαίτης	Νικόλαος		48	9480	1		1		» » »	
34	» » » σύζυγος	Ζαμπέτα	Νικολάου	42	» » »		1	1		» » »	
35	Γαλανός	Σταμάτιος	Ἀντώνιος	40	5136	1		1		» » »	

36	» » » σύζυγος	Άργυρώ	Σταματ.	35	» » »		1	1	» » »		» » »	
37	Γαλανός	Κωνσταν- τίνος	Αντώνιος	45	» » »	1		1	» » »		» » »	άγαμος εις τὸ αὐτὸν Βιβλίον ἐγγεγραμμένος
38	» » » θυγάτηρ	Ειρήνη	Σταματίου	----	----		1	1			» » »	++++ μὴ ἐγγεγραμμένῃ εἰς τὸ ἄνω Βιβλίον
39	Μακαρό- νας	Γεώργιος		45	----	1		1			» » »	Ἄνευ Βιβλίου.
40	Χαρεψιάς	Περικλῆς	Κρίτωνος	1		1		1				Μὴ ἐγγεγραμμένον εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ.8074 Βιβλίον.

